

*Фецко І. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка*

БАГАТОЗНАЧНІ ТЕРМІНИ В СКЛАДІ ПРИРОДНИЧОМУЗЕЙНОЇ СПРАВИ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВНИКА-ДОВІДНИКА О. КЛИМИШИНА)

Анотація. Однією з основних вимог до ідеального терміна як знака терміносистеми є його моносемність тобто наявність одного значення у межах певної спеціальної галузі. Суть цієї вимоги полягає в тому, що термін повинен виражати тільки одне наукове поняття, а науковому поняттю має відповідати лише одна термінна одиниця в межах однієї терміносистеми. Наявність у мовної одиниці більше, ніж одного значення за умови семантичного зв'язку між ними або перенесення спільних чи суміжних ознак, функцій з одного предмета на інший дозволяє говорити про таку мовну категорію, як полісемія. Є чимало причин виникнення багатозначності, зокрема це недостатня кількість терміноодиниць для найменування різних виявів тих самих предметів та понять. Лексико-семантичний процес полісемії є невіддільною складовою частиною терміносистеми природничомузейної справи, оскільки багатозначні терміни є характеристикою парадигмального представлення терміносистеми.

Статтю присвячено дослідженню явища полісемії в українській терміносистемі природничомузейної справи, охарактеризовано семантичну структуру багатозначних терміноодиниць, здійснено аналіз полісемних терміноодиниць за кількістю значень, частиномовним вираженням, походженням, структурним складом та сферою вживання, визначено їхню продуктивність. За кількістю значень у семантичній структурі терміна зафіксовано двозначні, трізначні та чотиризначні терміноодиниці. За морфологічною природою (частиномовним вираженням) у досліджуваній терміносистемі наявні багатозначні терміни-іменники чоловічого, жіночого й середнього роду та багатозначні терміни-прикметники, які входять до складу терміносполуки. За походженням у досліджуваній терміносистемі наявні питомі полісемні терміноодиниці, запозичені полісемні терміноодиниці та полісемні терміноодиниці, що складаються з національних та іншомовних терміноелементів. За структурним складом широко функціонують у терміносистемі природничомузейного спрямування синтетичні та аналітичні терміноодиниці. За сферою вживання використано три типи термінної полісемії: внутрішньосистемну (у межах терміносистеми природничомузейної справи); міжсистемну (міжгалузеву); зовнішньосистемну (полісемію між природничомузейним терміном і загальноживаною мовною одиницею).

Ключові слова: українська мова, термін, терміносистема природничомузейної справи, полісемія, словник.

Постановка проблеми. XX і XXI століття другого тисячоліття ознаменувалися інтенсивним розвитком усіх галузей людської діяльності. Природним наслідком цього процесу стало різке збільшення кількості спеціальних термінів, які

використовують для номінування нових понять. Жодна мова не в змозі реагувати на кожну інновацію створенням окремої лексеми – це призвело б до неконтрольованого збільшення словникового складу, внаслідок чого мова перестала б служити адекватним засобом спілкування [1, с. 123]. Як наслідок, наявні в терміносистемах терміни піддаються закономірному впливу загальномовного процесу полісемії, що спричинило виникнення діалектичного протистояння: однозначність, до якої прагне термін, зіткнулася з багатозначністю терміна, породженого законом економії. Указуючи на наявність полісемії термінів, науковці зауважують, що для термінології це явище є небажаним, оскільки в межах однієї терміносистеми спеціальна номінація має відповідати критерію однозначності. Утім, будь-яка терміносистема не може уникнути впливу загальномовних універсалій, зокрема й багатозначності. З цього приводу М. Годована [2] зазначає, що полісемія термінів – це природний вияв законів розвитку мови. З нею можна боротися, її можна обмежувати, але вона все одно буде проникати в термінологію як складову частину лексики загальнолітературної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Полісемія є загальноновизаним явищем в українській термінології й неодноразово була предметом уваги науковців. Зокрема полісемію термінів досліджували на матеріалі біологічної термінології української мови (О. Білка [3]), української музичної термінології (Л. Боярова [4], С. Булик-Верхола [5]), української соціально-економічної термінології (І. Бурлакова, Т. Дячук [6]), української керамічної термінології (О. Золота [7]), української термінології менеджменту (Н. Краснополська [8]), української технічної термінології (О. Кринець [9]), української електроенергетичної термінології (З. Куньч, Л. Харчук [10]), української геодезичної термінології (О. Литвин, Н. Голубінка, Ю. Голубінка [11]), української термінології гомеопатії (Т. Луковенко [12]), української лінгвістичної термінології (Н. Ляшук [13]), термінології кримінально-процесуального права України (Н. Руколянська [14]), української коксохімічної термінології (Д. Сіліна [15]), української термінології бджільництва (І. Шматко [16]), української термінології фінансового права (О. Шпильківська [17]) та ін. Зважаючи на вагомий й різноаспектний дослідження полісемії в українських галузевих терміносистемах, полісемія в терміносистемі природничомузейної справи залишилася поза увагою дослідників і потребує наукового вивчення та узагальнення, що й становить **актуальність** нашої роботи.

Метою статті є проведення комплексного лінгвістичного аналізу лексико-семантичного явища полісемії в терміносистемі природничомузейної справи, визначення типів

взаємовідношень між значеннями багатозначних термінів та виявлення їхньої продуктивності.

Об'єктом дослідження є багатозначні музейні терміноодиноці природничого профілю.

Предметом дослідження є особливості полісемії в межах терміносистеми природничомузейної справи української мови.

Джерельною базою роботи є термінний словник-довідник природничої музейної термінології О. Климишина [18].

Виклад основного матеріалу. Лексико-семантичний процес полісемії – невіддільна складова частина терміносистеми природничомузейної справи, оскільки багатозначні терміни є характеристикою парадигмального представлення терміносистеми. Багатозначність як одне з досить поширених явищ у загальнолітературній мові дуже часто розповсюджене і в галузі професійної лексики, зокрема в українській терміносистемі музейної справи природничого профілю. Наявність полісемії в терміносистемі є, з одного боку, свідченням еволюції поняттєвої системи певної галузі, з іншого – виявом мовної економії [19, с. 114]. Відповідно поширеність лінгвістичного явища полісемії фахової лексики можна вважати закономірним.

Результати проведеного дослідження свідчать про те, що основну частину термінного апарату природничомузейної фахової мови складають однозначні терміни. Проте всупереч тенденції до однозначності, у досліджуваній терміносистемі виявлено терміноодиноці, які служать найменуваннями декількох понять.

За кількістю значень у семантичній структурі терміна зафіксовано такі різновиди (кількісне співвідношення зображено на рис. 1):

1) **двозначні** (*аберація, геологічний профіль, гербарій, гібрид, едотоп, екотоп, етикетка, коадаптація, коменсалізм, лабораторія музею, лектор-екскурсовод, літораль, менеджмент музейний, мінералізація, ойкумена, реставрація, тезаурус музею, типовий екземпляр, унікальний предмет, фенологія* та ін.);

2) **тризначні** (*біогеоценоз, включення, генерація, грот, ембріон, западина, інвазія, потенціал біотичний, пристосованість, форма, щит, ярус* та ін.);

3) **чотиризначні** (*горизонт, ростр, урбанізація* та ін.).

За морфологічною природою (частиномовним вираженням) у досліджуваній терміносистемі наявні багатозначні

терміни-іменники (чоловічого роду: *атрибут, детермінант, екотоп, лектор-екскурсовод, ростр, сингенез, сорус, ярус*; жіночого роду: *аберація, алопатрія, архітектоніка, інвазія, коадаптація, літораль, реставрація, седиментація, урбанізація, фенологія, формація*; середнього роду: *високогір'я, дзеркальце, лісівництво, покоління*) та багатозначні терміни-прикметники, які входять до складу терміносполуки (*профіль геологічний, піраміда екологічна, ландшафт географічний, менеджмент музейний, мережа, музейна, потенціал природно-ресурсний* та ін.). Якщо в загальнонавчальній мові найчастіше багатозначними бувають дієслова, прикметники та іменники, то в українській терміносистемі природничомузейної справи полісемні відношення поширені насамперед серед іменникових термінів, менше – серед прикметникових (лише у складі терміносполук), не виставляючи багатозначність дієслівним терміноодиноціям.

За походженням у досліджуваній терміносистемі наявні питомі полісемні терміноодиноці (*басейн, горизонт, етикетка, западина, коробочка, лісівництво, сікач, схрецування* та ін.), запозичені полісемні терміноодиноці (*антропогенез, гомеостаз, детермінант, коадаптація, лігамент, літораль, мінералізація, реставрація, ростр* та ін.) та полісемні терміноодиноці, що складаються з національних та іншомовних терміноелементів (*біорізноманітність, толерантність* та ін.).

За структурним складом широко функціонують у терміносистемі природничомузейного спрямування синтетичні терміноодиноці (*архітектоніка, генерація, гербарій, детрит, метаморфоз, ойкумена, покоління, регрес, реставрація, сингенез, фенологія* та ін.) та аналітичні терміноодиноці (*піраміда екологічна, лабораторія музею, ландшафт географічний, менеджмент музейний, потенціал екосистеми екологічний, фація геологічна* та ін.). Як бачимо, полісемні терміносполуки найчастіше двокомпонентні, рідше в ролі полісемних терміноодиноць виступають трикомпонентні терміни.

За сферою вживання використовуємо три типи термінної полісемії: внутрішньосистемну (у межах терміносистеми природничомузейної справи); міжсистемну (міжгалузеву); зовнішньосистемну (полісемію між природничомузейним терміном і загальнонавчальною мовною одиницею).

Внутрішньосистемна полісемія, тобто багатозначність терміноодиноць всередині підмови цієї галузі, передбачає роз-

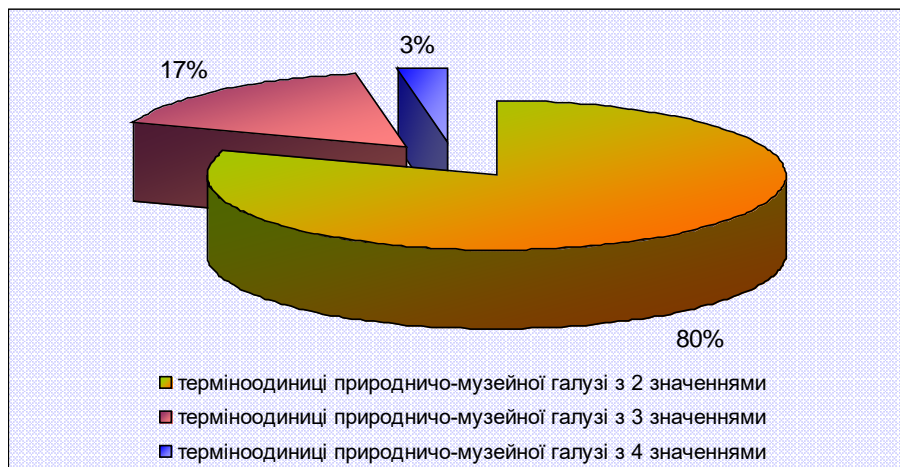

Рис. 1. Співвідношення термінів природничомузейної справи, зафіксованих у словнику-довіднику О. Климишина, за кількістю значень

виток вторинного значення терміноодиниці на основі іншого значення цієї одиниці, яке також належить досліджуваній галузі. Прикладом такого типу полісемії може слугувати термін *алопатрія*, який характеризується такими значеннями: 1) явище взаємозаміни близьких видів організмів, які займають подібні екологічні ніші; 2) тип видоутворення, за якого нові види виникають із популяцій, ареали яких відокремлені один від одного [18, с. 8]. На різні значення в межах досліджуваної терміносистеми вказують й такі терміни, як *геологічний профіль*, *гібрид*, *етикетка*, *ландшафт географічний* тощо. У словнику-довіднику природничої музейної термінології О. Климишина за терміноодиницею *геологічний профіль* зафіксовано такі значення: 1) вертикальний перетин ділянки земної кори або відкладів певного віку; 2) графічне зображення вертикального перетину ділянки земної кори у певному масштабі [18, с. 39]. Аналогічно й термін *гібрид* характеризується значеннями: 1) потомок двох особин, які належать до різних таксонів; 2) гетерозиготний організм, що виникає від схрещування батьківським форм з різною спадковістю [18, с. 41]. Термін *етикетка* має значення: 1) текст в експозиції, що представляє собою анотацію до окремого музейного експоната; містить назву предмета і його атрибутивні дані, а також додаткові відомості; 2) елемент польової документації зі значенням назви зразка, місцевості, дати збору, автора збору і визначення, геологічного віку тощо [18, с. 67]. Терміноодиниця *ландшафт географічний* входить до складу терміносистеми природничомузейної справи з такими значеннями: 1) природний територіальний або екваторіальний комплекс будь-якого рангу; 2) генетично однорідна територія з однотипною геологічною будовою, рельєфом, гідрологічним і кліматичним режимом, поєднанням ґрунтів і біоценозів та характерною морфологічною структурою [18, с. 102].

Найчастіше внутрішньосистемна полісемія розвивається внаслідок метонімічного перенесення, в основі якого лежить зв'язок за суміжністю: наукове вчення – властивість (*архитектоніка*: розділ анатомії тварин, що вивчає еволюцію цілих організмів та планів їхньої будови, з'ясовує походження та шляхи еволюції типів і класів тварин / загальна картина геологічної будови, структури і місцезнаходження гірських порід даної місцевості [18, с. 14]; процес – учення (*біогенез*: утворення органічних речовин живими організмами / одна з теорій походження життя на Землі, яка заперечує виникнення живого з неживої матерії, постулює вічне життя і протиставляє живу природу неживій [18, с. 20]; предмет – установа (*гербарій*: колекція спеціально зібраних, засушених і змонтованих на аркушах паперу рослин, призначена для наукового опрацювання / установа, що зберігає колекції засушених рослин і проводить наукове оброблення їх [18, с. 40]; процес – сукупність процесів (*седиментація*: осідання твердих часточок у рідинні / сукупність процесів утворення відкладів у водному чи повітряному середовищі [18, с. 179].

Зовнішньосистемна полісемія репрезентує різні типи зв'язки термінів природничомузейної справи та загальноживаних мовних одиниць, наприклад, терміноодиниця *дзеркальце* у загальномовному словнику позначає «поняття, зменшене до одиниці дзеркало – відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться, а також спеціально виготовлений предмет з такою поверхнею [20, Т. 2, с. 266], а в терміносистемі природничомузейної справи під цим терміном розуміють «ділянку крила у деяких птахів, що виділяється забарвленням,

а також частину звукового апарата у самців деяких прямокрилих, що виконує роль підсилювача звуків (резонатора)» [18, с. 50]. Так само й мовна одиниця *коробочка* у загальнолітературній мові має значення «зменшене до коробка – невелике вмістище різної форми з картону, пластмаси, фанери тощо, звичайно з кришкою» [20, Т. 4, с. 294], а в досліджуваній терміносистемі термін *коробочка* має значення «сухий розкривний плід у подорожника, ліллі, гвоздики тюльпана тощо, а також частина спорофіту, де дозрівають спори» [18, с. 97].

Міжсистемна полісемія виявляється в одночасному вживанні термінів на позначення галузевих понять в інших наукових дисциплінах. Наприклад, термін *басейн* однозвучний з одиницями геоморфології (широке заглиблення зі схилами неправильної форми) та геології (область залягання певних гірських порід або корисних копалин) [18, с. 17], термін *ряд* – з одиницями філогенетики (історична послідовність предкових форм певного сучасного виду [18, с. 178], термін *западина* – з одиницями геоморфології (понижений простір між підвищеними ділянками земної поверхні), геології (опущені або прогнуті, переважно ізометричні ділянки земної кори, виповнені осадами різного походження), палеонології (тонша ділянка екзиви без скульптури) [18, с. 71], термін *щит* – з одиницями геології (велика ділянка земної кори, на якій докембрійські кристалічні гірські породи виходять на денну поверхню), зоології (частина покриву у трилобітів і деяких членистоногих), музеології (елемент експозиційного обладнання) [18, с. 229], термін *горизонт* – з одиницями ґрунтознавства (шар, приблизно паралельний поверхні ґрунту, що помітно відрізняється від інших шарів ґрунтового профілю), стратиграфії (біостратиграфічна одиниця регіональних стратиграфічних схем, що об'єднує за протяжністю одновікові різнофасціальні відклади певного етапу геологічного розвитку регіону), геології (термін вільного користування для позначення верств відкладів за якоюсь характерною ознакою) [18, с. 45] тощо.

Як бачимо, в терміносистемі природничомузейної справи функціонує значна кількість терміноодиниць, які характеризуються міжсистемною, внутрішньосистемною і зовнішньосистемною полісемією й неоднорідна за своїм походженням, структурним складом та морфологічною природою.

Висновки. Явище полісемії в межах терміносистеми природничомузейної справи є закономірним явищем, незважаючи на те, що полісемія є небажаною для термінних підсистем, виходячи з вимог, які ставлять до «ідеальних» терміноодиниць. Явище полісемії виникає в терміносистемі в цілому за тими законами, що і в загальноживаній мові, що доводить зв'язок досліджуваної терміносистеми із загальномовним словником.

Література:

1. Лоскутова Н. Полісемія в кінематографічній терміносистемі французької мови. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 29. Т. 2. 123–130.
2. Годована М. П. Спостереження над семантичними особливостями термінологічної лексики [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.term-in.org/goods/15-1-1-1/category/sposterej/>.
3. Білка О. Л. Явище полісемії та лексичної омонімії в біологічній термінології української мови. *Філологічні студії*. 2013. С. 43–46.
4. Боярова Л. Г. Полісемія в українській музичній термінології. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : Серія : Філологія*. 2005. №707. Вип. 46. С. 83–86.

5. Булик-Верхола С. Лексико-семантична характеристика української музичної термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології.* 2010. № 675. С. 68–71.
6. Бурлакова І., Дячук Т. Проблема багатозначності в термінології (на прикладі соціально-економічної термінології). *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах.* 2019. № 4. С. 10–15.
7. Золота О. В. Багатозначні терміни в складі керамічної термінології. *Термінологічний вісник.* 2017. Вип. 4. С. 135–142.
8. Краснополська Н. Л. Полісемія в українській термінології менеджменту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна.* 2010. Вип. 14. С. 362–370.
9. Кримець О. М. Полісемія українських технічних термінів. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Філологія.* 2012. № 994. Вип. 64. С. 78–80.
10. Куньч З., Харчук Л. Полісемія в українській електроенергетичній термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. Л. : Вид-во Львівської політехніки,* 2016. № 842. С. 77–81.
11. Литвин О. Г., Голубінка Н. І., Голубінка Ю. І. Полісемія в українській геодезичній термінології. *Геодезія, картографія і аерофотознімання.* 2015. Вип. 82. С. 41–47.
12. Луковенко Т. О. Проблема полісемії в українській термінології гомеопатії. *Молодий вчений.* 2017. № 6.1 (46.1). С. 37–40.
13. Ляшук Н. А. Явище багатозначності лінгвістичної термінології як об'єкт наукових досліджень, лексикографічної фіксації та використання в навчальному процесі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія : Філологічні науки.* 2012. № 1. С. 294–298.
14. Руколянска Н. В. Полісемія в термінології кримінально-процесуального права України. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство.* 2015. № 11. Вип. 21 (3). С. 124–132.
15. Сіліна Д. С. Явище полісемії в українській коксохімічній термінології. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філологічна.* 2015. Вип. 58. С. 183–185.
16. Шматко І. Полісемія в українській бджільницькій термінології. *Українська мова.* 2014. № 2. С. 75–82.
17. Шпильківська О. В. Явище полісемії в термінології фінансового права. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 9 : Сучасні тенденції розвитку мов.* 2013. Вип. 10. С. 289–295.
18. Климишин О. С. Природничо-музейна термінологія : словник-довідник. Львів : Державний природознавчий музей НАН України, 2003. 244 с.
19. Мурашко Л. В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. К., 1997. 175 с.
20. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наук. думка, 1971–1980. Т. I–XI.

Fetsko I. M. Polysemic terms in the structure of natural museum work (based on the material of the dictionary-reference named after O. Klymyshyn)

Summary. The mono-identity, i.e. the presence of one meaning within a particular special field, is one of the main requirements for the ideal term as a sign of the terminological system. The essence of this requirement is that the term must express only one scientific concept, and the scientific concept must correspond to only one term unit within one terminological system. The presence of more than one meaning in the language unit when there is a semantic connection between them or the transfer of common or related features, functions from one subject to another allows us to talk about a polysemy as the language category. There are several reasons for the emergence of multiplicity, in particular the insufficient number of terminological units for naming different manifestations of the same objects and concepts. Lexical and semantic process of polysemy is an integral part of the terminology of natural museum work, as polysemic terms are the characteristic of the paradigmatic representation of the terminological system.

The manuscript is devoted to the study of the phenomenon of polysemy in the Ukrainian terminology of natural museum work. The semantic structure of multivalued terms is described. The analyzes of polysemous terms by number of meanings, partial expression, origin, structural composition and scope is performed, and their productivity is determined. According to the number of meanings in the semantic structure of the term, the two-digit, three-digit and four-digit term units are recorded. According to the morphological nature (partial linguistic expression) in the studied terminological system, there are polysemous terms-nouns of masculine, feminine and neuter gender and polysemous terms-adjectives which are included in the composition of terminological compound. According to the origin in the studied terminological system, there are specific polysemous terminological units, borrowed polysemous terminological units and polysemous terminological units consisting of national and foreign terminological elements. According to the structural composition, synthetic and analytical terms units function widely in the terminological system of natural museum tendency. According to the field of the application, three types of term polysemy are used: intrasystem (within the terminology of natural museum work); intersystem (interdisciplinary); external system (polysemy between the natural museum term and the common language unit).

Key words: Ukrainian language, term, terminological system of natural museum work, polysemy, dictionary.